

Əliyev İlham Baxış oğlu SAYTƏRKİBLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ KƏMİYYƏTİN İFADƏ FORMALARI

Nitq hissələrinin təsnifi dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin müəyyən prinsiplər üzrə bölgüsü əsasında aparılır. Nitq hissələri müstəqil mənalarına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik roluna görə, morfoloji və fonetik əlamətlər toplusu ilə fərqlənən struktur-semantik söz sinifləri kimi, bəzən isə söz əmələgətirmə və forma əmələgətirmə tiplərinə, söz birləşməsi, cümlə tərkibində sintaktik funksiyalarına görə bir birləşmədən fərqlənən leksik-grammatik söz qrupları kimi təsnif edilir. İngilis-Azərbaycan və Azərbaycan-İngilis mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın güclənməsi say tərkibli frazeoloji birləşmələrin diskursiv xüsusiyyətlərinin yetərinə öyrənilməsi bu problemin həm linqvistik, həm də linqvokulturoloji prizmadan araşdırmağın əhəmiyyətini və vacibliyini artırır.

Kommunikativ-praqmatik, diskursiv-koqnitiv yönümlü belə tədqiqat saytərkibli birləşmələrin müqayisəli araşdırılmasını nəzərdə tutur. Qeyd olunan dillərin saytərkibli birləşmələri müqayisəli-tipoloji təhlil obyektiolelmədiyi kimi, saytərkibli sabit söz birləşmələri də müqayisəli şəkildə kommunikativ-praqmatik aspektdən araşdırılmamış, onların diskursiv xüsusiyyətləri müəyyənəndirilməmişdir.

Məlum olduğu kimi saylar dünya xalqlarının dillərində və mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Saylar insan təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır və bu bağlılığı tam olaraq göstərən dil faktlarıdır.

Sayların dildə mövqeyi əşyanın kəmiyyətini və sırasını göstərməkdədir. Bu zaman dildə köməkçi vasitələrin də rolu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə vasitələr bəzi hallarda üslubi rol oynayır və ifadənin mənasını dəqiqləşdirərək, digər tərəfdən yeni mənanın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır.

Tədqiqatçıların gəldiyi nəticələrə əsasən demək olar ki, ilkin saylar başlanğıcda formalaşdığı zaman *bir* və *iki* olmuşdur. Bundan sonrakı saylar isə sadəcə *çox* adlandırılmışdır. İnsanlar tədricən beşə qədər saymış, ilk beşi birləşdirərək, ona kimi hesablaya bilməmişlər. Bütün bu ədəd anlayışlarının, say məfhumunun doğuluşu, yaranması, formalaşması üçün insanın iki əli və hər iki əldəki beş barmağı misilsiz rol oynamışdır.

Müasir türk dillərində söz kökü formasında sıra saylarının olması barədə bir neçə misal göstərmək. Çuvaş dilinin Kurmuş şivəsində sıra sayı yoxdur. Bunun üçün miqdar sayından istifadə olunur. Tuva dilində 1940-cı ilə kimi sıra sayları mövcud olmamışdır. Sıranı bildirmək üçün miqdar saylarının yanında sıra nömrəsi bildirən *duqaar* sözündən istifadə edilmişdir: *bir duqaar – birinci, iki duqaar – ikinci, üç duqaar – üçüncü* və s.

Qırğız şivələrində bağlayıcı vasitə kimi – *ü* – mörfemindən istifadə edilir: *bir yüz-ü on* “yüz on”. Türkmən dilinin dialektlərində *dasöz*ündən istifadə olunur: iki otuz-da oncağaz “yetmiş”. Bəzi türk dil və şivələrində fars dilindən alınmış *kəm* sözü onluqlarla təklikləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Türk dillərində rastlaşdığımız bu vəziyyət analogi şəkildə Hind-Avropa dillərinin əksəriyyətində də mövcuddur. Onlarda da onluq say sistemindən istifadə olunur. Lakin bu qanunauyğunluq bəzi hallarda pozulur. Məsələn, müasir fransız dilində kelt substratının təsiri altında iyirmilik sayım sistemindən istifadə olunur. Məs., *quatre vingts* “səksən” (hərfi mənada “dörd iyirmi”).

Hər hansı bir rəqəmi, məsələn 4 rəqəmini bir-birilərinin dillərini başa düşməyənlərin də hamısı eyni mənada – 4 mənasında oxuyur (öz dilində) və başa düşür. Bu rəqəm onu oxuya bilən adamların hamısı üçün eynidir, lakin onu hər kəs öz dilində oxuyur. 4 – dörd (Azərbaycan dilində), *четыре* (rus dili), *cahar* (fars), *for* – (four) – (ingilis) və s.

Rus dilində birdən ona qədər say adları latın, yunan, alman və s. dillərdəki say etibarı ilə eyni mənəbdəndir. *Обин* – (eis, unus, eins); *два* - (dua, duo, zwei); *три* – (treis, ties, drei) və s. İndi müxtəlif sahələrə aid olan və Azərbaycan dilində də işlədilən bir sıra terminlər və termin səviyyəli sözlər həmin saylarla əlaqədardır: *unus* – unusifikasiya, *duo* – dualizm, dublet, duel, decem; dekada. Bir sıra adətlər, anlayışlar kəmiyyətlərdə - saylarla bağlıdır. *Qırx*: *qırx pilləkən, qırx gün yol getmək, qırx gün, qırx gecə toy etmək, qırx gün vaxt vermək, qırx mərasimi keçirmək, qırx quldur* və s. *On iki – on iki başlı ilan, ilin o iki ayı, saatda on iki rəqəm, servislərin on iki saylı hissələrdən olması* və s.

Azərbaycan dilində say onluq sistemə əsaslanır. Birdən ona qədər saylar müstəqil sözlərlə ifadə olunur. Bu da təfəkkürdə say anlayışının differansiya olunması ilə, ümumi inkişaf əlaqədardır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında saylar daha çox İ.Nəsiminin əsərlərində rəmzi mənada işlənmişdir. O, dövrdə saylara sehri anlayışlar kimi baxılmışdır: *Dörd – dörd cisim* (od, su, torpaq, hava) – insanın mövcudluğu üçün vacib olan dörd element – *dörd* müqəddəs kitab (Tövrat, Zəbur, İncil, Quran), *altı – altı cəhət* (sağ, sol, yuxarı, aşağı, irəli, geri), *iyirmi səkkiz – iyirmi səkkiz* ərəb hərfi, *otuz iki* – fars və əski Azərbaycan hərfləri; *otuz iki diş, üç yüz altmış altı* – ilin günləri və s.

Həftənin günlərinin adları əvəzinə onların sıra ilə saylarla ifadəsi daha çox istifadə olunur: *birinci gün, ikinci gün* və s.

Aylarla da oxşar əlamətlər özünü göstərir. Onlar da yunan və latın dillərinin sayları ilə əlaqədardır. Məs: Yunan və Latın dillərində *okta-səkkiz* deməkdir, oktyabr həmin sözdən əmələ gəlmişdir və qədim Yunan təqviminə görə martdan başlayan ilin səkkizinci ayıdır. Sentyabr latın dilində yeddi mənada olan *sentem* sözündən olub, həmin təqvimin yeddinci ayıdır. Dekabr yunanca *onmənada* olan *deka* (latınca *desem*) sözündən olub, ilin onuncu ayı hesab olunur.

Avstraliya, Cənubi Afrika, Cənubi Amerika xalqlarının dillərində iki say sistemi qalmaqdadır. Bu sistem insan bədəninin cüt hissələri ilə (qulaqlar, gözlər, əllər, ayaqlar) əlaqədardır.

1 və 2, 3=2+1. 4=2+2. Dördəndən sonra çox gəlir. Beşlik sistem bir əlin barmaqları ilə, *iyirmilik* sistem əllərin və ayaqların barmaqları ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində sayın adının etimologiyasından asılı olmayaraq, onluq say sistemi tam sabitləşmişdir. *İyirmi* – iki on, otuz – üç on, *qırx* – dörd on kimi ifadə olunur. Belə düşüncə tərzli say adlarının formalaşmasında da rol oynamışdır. *İyirmi*, *altmış*, *yətmış*, *səksən*, *doxsan* saylarının əsasında *iki*, *altı*, *yeddi*, *səkkiz*, *doqquz* say adlarının dayandığı açıqca görünür. *Əlli* sayı isə *əl* ismi ilə əlaqədardır. Bu məfhumun arxasında beş dəfə on mənası dayanır. Təklil və onluqlarının əlaqələnməsi və sırasında bir sabit qanunauyğunluq vardır. On bir sayından doxsan doqquz sayına qədər kəmiyyət adlarında əvvəlcə onluqlar, sonra isə təkliflər ifadə olunur: *on beş*, *iyirmi beş*, *otuz beş*, *qırx beş*, *əlli beş*... və s. Yüzdən sonra əvvəlcə yüz (yüz on beş), mindən sonra əvvəlcə min (min yüz otuz) və s. davam edir.

Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də bu say sistemlərindən istifadə edilir. Ərəb, roma və hind rəqəmləri eyni sistem əsasında götürülüb və bir-birilə uzlaşır. Onların hamısının quruluşunda təkliyi göstərən bir işarə və həmin işarələrin cürbəcür mövqələrdə təkrarı və əlaqələndirilməsi var. Roma rəqəmlərində əlin beş barmağı ilə o biri hissənin yaratdığı forma (V) beşə işarədir.

Üçə qədər təklərin cəmi – III, dörd: V-1 (beş çıxmaq bir), altı V+1 (beş üstəgəl bir), on V+V=X (beş üstəgəl beş), doqquz X-1 (on çıx bir) sistemi üzərində qurulmuşdur.

Rus dilində on doqquza qədər say adları leksik vahidlərlə ifadə olunur: одиннадцать, двенадцать, тринадцать. Qədim dövrlərdə bu kəmiyyətlərin adları söz birləşmələri formasında olmuşdur: один (одна, одно) на десять, два на десять.

Türk dilində qədim zamanlarda say mənasında işlənən *tümən* sözü olmuşdur. Mənşə etibarlı ilə monqol dilinə məxsus olub, on min və ya daha yüksək kəmiyyət bildirmişdir. Monqollarda hər on min döyüşçüyə “tma” deyilir. (“tma” – on min deməkdir). Bu döyüşçülərin başında “noyon” dururdu. “Noyon” – “temnik” deməkdir. Minbaşılar – min nəfər döyüşçünün komandirləri “temnikə” tabe idilər.

Azərbaycan dilində saysız, qədərsiz, saysız-hesabsız kimi sözlərin məzmununda da kəmiyyət-çoxluq anlayışı vardır. Bundan başqa dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət, say və rəqəm anlayışı vardır. Məsələn: Həftə (7 gün), ay (30 gün), il (365 gün), qərinə (33 illik bir dövr olub əsr mənasında işlədilir), əsr (100 il), şahı (50 qəpik), abbası (20 qəpik), ağac (təxminən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü), mil (1 km 850 m), arşın (71 sm), girvənkə (400 qram), çərək (dördüdə bir), düyün (12 ədəd), batman (8 kilogram), çetvert (250 qram), misqal (4 qram), manat, tümən və s. Göründüyü kimi saytərkibli frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyətin ifadə formaları müxtəlif sistemli dillərdə öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir və dünya alimləri bu səpgidə araşdırmalarını davam edirlər.

Ədəbiyyat:

- 1) Qıpçaq M. D. “Türk say sistemi” Bakı; BUN, 1996, səh: 130
- 2) “Manas” dastan-İstanbul, Bilge kultür, 2010; səh: 397
- 3) Sartaş S. “Türk mitolojisində önəmli saylar” //www.arikaers.org.tr
- 4) Cəfərzadə V. “Kitabi Dədə-Qorqud”ün frazeologiyasına dair Dilçilik məsələləri № 3 (4) Bakı; AMEA Dilçilik İnstitutu nəşri; 2005; səh 182-187

Açar sözlər: *nüq hissələri; təsnif; xarakteristik xüsusiyyətlər; mədəniyyətlər arası kommunikasiya; ifadə vasitələri.*

Key words: *parts of speech, classification, characteristic features, intercultural communication, ways of expression*

Ключевые слова: *части речи, классификация, характеристические особенности, межкультуральная коммуникация, средство выражение*

Xülasə

Məlum olduğu kimi saylar dünya xalqlarının dillərində və mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Saylar insan təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır və bu bağlılığı tam olaraq göstərən dil faktlarıdır.

Summary

As is known numerals occupy special place in culture and languages of the world's people. Numerals are closely connected with the development of human's thinking. And the language factor is the main indicator showing this connection.

Резюме

Как известно, числительные занимают особое место в языках и культуре народов мира. Числительные тесно связаны с развитием человеческого мышления и являются языковыми факторами, которые выражают эту приверженность.

Rəyçi: prof. A.Q.Abbasov